

HUP - Højskolepædagogisk Udviklingsprojekt



Inspirationsmateriale til en pædagogisk dag

Kære Højskoler

Dette inspirationshæfte er en del af Højskolepædagogisk Udviklingsprojekt (HUP) og er udarbejdet af FFD efter ønske fra de deltagende skoler med henblik på at kunne forsætte det pædagogiske udviklingsarbejde på den enkelte skole inden for rammerne af det fælles udviklingsprojekt. Det er derfor meget vigtigt, at vi får tilbagemeldinger på hæftets anvendelighed og relevans for jeres arbejde med den pædagogiske praksis, så vi løbende kan justere og føje til i nye udgaver af hæftet. Det er desuden afgørende, at I eftersender alt materiale, der er blevet til i forbindelse med de skriftlige øvelser, så det kan indgå i det fremadrettede udviklingsarbejde for at sikre dets forankring og udgangspunkt i jeres daglige praksis og højskolernes virkelighed.

Mødelederen bedes samle besvarelser, kritik og forslag og sende det til Jonas Møller på jm@ffd.dk eller Rasmus Kolby Rahbek på rkr@ffd.dk. Har I spørgsmål til hæftets anvendelse kan I ringe til Jonas på 33 36 40 49 eller til Rasmus på 33 36 42 61.

God fornøjelse med udviklingsarbejdet!

INDHOLD

Introduktion	4
Model 1 - Fra praksis til tema.....	6
Model 2 - Fra tema til praksis.....	8
Beskrivelse af temaerne.....	10
Tema 1 - Fælleskab.....	11
Team 2 - Personlig udvikling.....	12
Tema 3 - Engagement.....	13
Tema 4 - Struktur og rammer	14
Tema 5 - Frihed og spontanitet	15
Tema 6 - Læring mellem elever.....	15
Tema 7 - Indirekte pædagogik	17
Tema 8 - Mål og midler	18
Ekstramateriale.....	19

Udgivet af FFD, 2014

Layout: Katrine Dahlerup, FFD

Forsidefoto: Ulrik Janzten/DasBuro.dk

Tryk: Billigtryksag.dk Oplag: 100

Introduktion

Dette materiale, der er en del af "Højskolepædagogisk Udviklingsprojekt" (HUP), er ment som en inspiration til, hvordan man på den enkelte højskole kan afholde en pædagogisk dag som et led i arbejdet med og udviklingen af højskolernes pædagogiske praksis.

De pædagogiske dage, som allerede har været afholdt i forbindelse med HUP, har haft til hensigt at inddrage de temaer og udfordringer, der gør sig gældende inden for den højskolepædagogiske praksis på tværs af de enkelte skoler. I denne omgang er der i højere grad fokus på selve udviklingsfasen, og her kan inspirationshæftet bruges som en slags værktøjskasse for skolernes udviklingsarbejde. Det er på ingen måde tænkt som en pædagogisk facitliste, hvor man kan slå op og finde det rigtige svar, men snarere som en hjælp til at stille de rigtige og vigtige spørgsmål.

Det er op til den enkelte skole, hvordan man vil afholde en pædagogisk dag. Nogle vil måske starte med at fokusere på en konkret pædagogisk udfordring, mens andre hellere vil tage udgangspunkt i de enkelte temaer. Uanset tid og behov giver hæftet mulighed for at reflektere konkrete og praktiske højskoleudfordringer op imod 1) en række begreber og temaer, som er særligt centrale i højskolepædagogikken og 2) op imod højskolens eget værdigrundlag. På den måde kan brugen af hæftet forhåbentlig medvirke til at afføde nye perspektiver på, og en større bevidsthed omkring den pædagogiske håndtering af højskolernes hverdag og værdier. Hæftet er designet, så det passer til en hel pædagogisk dag (6 timers effektivt program), men man er selvfølgelig velkommen til selv at sætte sin dag sammen, så den passer til den tid og de muligheder, man har som skole.

Inspirationshæftet er tænkt en manual til den person, der skal stå for den pædagogiske dag, så denne er klædt på til at stå for processen, uden at de øvrige deltagere nødvendigvis behøver at læse hæftet.

Baggrund

FFD har siden starten af 2013 arbejdet med HUP-projektet. Formålet har været at sætte ord på almene og fælles perspektiver i den højskolepædagogiske praksis med opmærksomheden rettet mod at styrke højskolens særkende og fortsatte udvikling. Samtidig skal projektet medvirke til, at højskolerne, som en synlig aktør, indgår i dialog med den øvrige pædagogiske verden.

Inspirationsmaterialet er blevet skabt på baggrund af et ønske fra de deltagende skoler i HUP om at fortsætte arbejdet med pædagogisk udvikling ude på de enkelte skoler. Selve hæftet bygger på det foreløbige materiale, der er blevet til i forbindelse med HUP. Omkring 350 højskolefolk og 700 elever har igennem interviews, pædagogiske dage, seminarer og spørgeskemaer beskrevet og diskuteret den højskolepædagogiske praksis, og det er på baggrund af dette materiale, at temaerne og opgaverne i dette inspirationshæfte er blevet formuleret. Alt det indsamlede materiale, bl.a. udviklingspapiret, som temaerne i dette hæfte bygger på og elevundersøgelsen, er tilgængeligt på HUP's hjemmeside på ffd.dk, hvor mødelederen (og andre) med fordel kan forberede sig til den pædagogiske dag.

Opbygning

Hæftet indledes med en præsentation af to konkrete forslag til, hvordan en pædagogisk dag kan se ud. De to forslag er skrevet ud, således at man ved at læse hæftet skulle kunne stå for en pædagogisk dag, inklusiv øvelser og opgaver. For dem, der gerne vil tilrettelægge deres pædagogiske dag selv, kan forslagene bruges til inspiration, og der er flere eksempler på øvelser bagerst i hæftet, som man kan benytte sig af.

Herefter gennemgås de forskellige højskolepædagogiske temaer, som ud fra det foreløbige arbejde med HUP fremstår vigtige og vedkommende for de deltagende højskoler. Hvert tema indeholder en række elementer, der hver især skal bidrage til videre diskussioner i det udviklingsorienterede arbejde:

- a) En kort beskrivelse af temaet, så deltagerne kan danne sig et overblik over de udfordringer, der typisk knytter sig til dette.
- b) Et dilemma fra højskolehverdagen, der anskueliggør temaets praksisrelevans og konkrete udfordringer og sætter diskussionen i gang (bagerst i hæftet finder I flere eksempler på dilemmaer, som I kan bruge, hvis I synes, det valgte ikke passer præcis til jer, eller hvis I gerne vil arbejde med flere dilemmaer på én gang).
- c) En række statements formuleret af højskolelærere, som skal lægge op til diskussion af egen praksis inden for hvert enkelt tema.
- d) Udviklingsspørgsmål, der skal udfordre den eksisterende pædagogiske praksis og lægge op til nye måder at handle på.

Brug af materialet

Hæftet tilbyder to forskellige indgangsvinkler til en pædagogisk dag i 4 etaper med fokus på at styrke den fælles refleksion over egen praksis. Fremgangsmåden og omfanget kan tilpasses efter, hvor længe og hvordan man konkret ønsker at arbejde med temaerne og de der tilhørende udfordringer. Der lægges i begge modeller op til at lade praksis og tema reflektere hinanden for afslutningsvist at lade den nu tematisk reflekterede praksis blive mødt af skolens værdigrundlag for at inddrage sammenhængen mellem midler og mål.

Model 1 - Fra praksis til tema



Denne indgang giver deltagerne mulighed for at fokusere på en konkret udfordring, som de møder i deres hverdag på højskolen for herefter at diskutere denne på et mere overordnet tematisk plan, der tvinger deltagerne til at reflektere den konkrete problemstilling i et alment pædagogisk perspektiv. Her går man således *fra praksis til tema*.

Hensigten med at tage udgangspunkt i en konkret praksis-udfordring er at nå frem til nye perspektiver og handlemuligheder på en udfordring, som på den ene eller anden måde påvirker og fylder i det pædagogiske arbejde på højskolen. Afslutningsvist relateres praksisdrøftelserne til skolens værdigrundlag.

Model 2 - Fra tema til praksis



Gennem denne indgang udvælger mødelederen, eller den samlede gruppe af deltagere, et tema, der forekommer relevant eller interessant for højskolen. På baggrund af diskussioner fra arbejdet med det udvalgte tema, finder deltagerne herefter frem til en aktuell pædagogisk udfordring fra egen hverdag. Man går derved *fra tema til praksis*.

Hensigten med at gå fra tema til praksis er at undgå at havne i de samme emner og problemer, som man "altid ender med at diskutere", og hvor drøftelsen risikerer at blive fastlåst, for i stedet at tage udgangspunkt i almene højskolepædagogiske temaer, der kan kaste nyt lys over de praksisnære udfordringer og modvirke vanetænkning. Afslutningsvist relateres praksisdrøftelserne til skolens værdigrundlag.

Se de konkrete forslag til en gennemførelse af en pædagogisk dag ud fra de 2 modeller på næste side.

Model 1 - Fra praksis til tema

1. Praksis

I den første runde skal deltagerne beskæftige sig med deres egen praksis og de pædagogiske udfordringer, der relaterer sig til denne. Dette skal danne udgangspunkt for dagens videre udviklingsarbejde.

Introduktion: Mødelederen starter med at holde et motiverende oplæg, bestående af en kort introduktion til højskolepædagogisk udvikling og formålet med at kombinere pædagogisk temaarbejde med en konkret praksisudfordring på højskolen. Find evt. inspiration til oplægget i udviklingspapiret, der findes på HUP's hjemmeside på ffd.dk.

Gruppearbejde: I den første runde skal deltagerne ved hjælp af nedenstående øvelse diskutere og finde frem til nogle pædagogiske udfordringer, som fylder i højskolens hverdag.

Åbne-øvelse:

Interviewer, interviewede og observatør

Deltagerne inddeles i mindre grupper med tre i hver. Herefter udvælges en person, der skal interviewes, en anden person er interviewer, og den sidste fungerer som observatør og skribent. Interviewet varer 5 min. Efterfølgende skifter gruppens deltagere roller, således at der er en ny interviewer, en ny der bliver interviewet og en ny skribent.

1. Intervieweren skal tage udgangspunkt i spørgsmål som: "Hvornår er du sidst blevet udfordret pædagogisk?" "Hvilke pædagogiske udfordringer er fælles for hele højskolen?"
2. Der må gerne spørges ind til uddybninger af svaret. Når alle deltagere er blevet interviewet samler man i gruppen op på de væsentligste formuleringer og definitioner.
3. Hver gruppe vælger én pædagogisk udfordring højskolen står over for.

Præsentation af pædagogisk udfordring: Efter gruppearbejdet udvælger gruppen én pædagogisk praksisudfordring, som de synes er interessant at gå videre med, og præsenterer den i plenum. De forskellige udfordringer bliver skrevet op på tavlen.

Udvælgelse: Nu skal den samlede deltagergruppe udvælge én enkelt pædagogisk udfordring, som der arbejdes videre med. Man kan enten anvende nedenstående øvelse eller stemme om, hvilken udfordring man ønsker at arbejde videre med.

Ordne-øvelse: Udvælgelse i grupper

Denne øvelse giver deltagerne mulighed for at reducere de forskellige forslag til ét enkelt gennem gruppediskussioner.

1. Deltagerne går sammen i grupper af tre.
2. Herefter får deltagerne 10 min til at diskutere de forskellige udfordringer og fremhæve dem, som de finder mest interessante og fremstår som de største udfordringer.
3. I fællesskab udvælger hver gruppe to af de mest relevante udfordringer og præsenterer dem i plenum.
4. Den udfordring som er nævnt flest gange, skal deltagerne arbejde videre med.
5. Den endelige udfordring skrives op på tavlen.

2. Tematisk refleksion

Deltagerne bliver i anden runde introduceret til de højskolepædagogiske temaer, som skal lægge op til mere overordnede og generelle diskussioner om den højskolepædagogiske praksis.

- **Find et tema:** Mødelederen eller den samlede gruppe finder frem til, hvilket tema der bedst passer til den valgte pædagogiske udfordring (se *Beskrivelse af temaerne*) Mødelederen gør rede for temaet ud fra beskrivelsen eller læser det op for deltagerne.
- **Runde 1.** Plenumdiskussion: Når der er blevet udvalgt et tema, præsenterer mødelederen det tematiske dilemma, som skal tydeliggøre temaets praksisudfordringer. Deltagerne diskuterer dilemmaet i plenum. De overordnede synspunkter skrives op på tavlen.
- **Runde 2.** Gruppearbejde: Deltagerne inddeles nu i grupper af tre, og herefter skal de gennemgå de højskolepædagogiske statements inden for temaet, og diskutere hvorvidt de er enige eller uenige med de forskellige udsagn.
- **Runde 3.** Individuel skriveøvelse: Efter gruppearbejdet skal deltagerne igennem en skriveøvelse, hvor de enkeltvis besvarer de tematiske udviklings-spørgsmål.
- **Opsamling:** Bed deltagerne kommentere på, hvilke spørgsmål der var mest relevante, og hvilke der var vanskelige at svare på og hvorfor.

3. Reflekteret praksis

- **Gruppearbejde, 1. runde:** Bed deltagerne om at danne grupper af tre. Nu skal de enkelte grupper formulere et statement på en-to sætninger, som beskriver, hvordan skolen skal forholde sig til det udvalgte tema. Når gruppen har fundet frem til et statement, skrives dette ned på et stykke papir.
- **Gruppearbejde, 2. runde:** Nu skal grupperne bytte deres statement med en anden gruppe. Herefter skal de vende tilbage til den oprindelige pædagogiske udfordring. De skal nu diskutere, hvordan den oprindelige pædagogiske udfordring stemmer overens med det statement, som beskriver højskolens tilgang til temaet ud fra spørgsmålene:
 - o Hvis dette statement udtrykte vores retningslinjer, hvordan ville vi så håndtere den pædagogiske udfordring?
 - o I hvilken grad er dette statement hensigtsmæssigt ift. udfordringen?
- **Præsentation:** Efterfølgende præsenterer alle grupperne deres vigtigste pointer fra diskussionen omkring forholdet mellem statement og pædagogiske udfordring.
- **Øvelse:** I forlængelse af temadrøftelserne skal deltagerne nu komme med bud på, hvordan, og på hvilke præmisser, de vil håndtere den pædagogiske praksisudfordring i et fremadrettet handlingsperspektiv.

Lukke-øvelse: To kredse

Øvelsen fokuserer på, at alle deltagerne skal lytte til hinanden og udveksle forskellige syn på, hvordan man håndterer den pædagogiske praksisudfordring. Stolene sættes i to rundkredse, så der bliver en inderkreds og en yderkreds med lige mange stole i hver kreds.

1. Første runde (10 min): På baggrund af temadrøftelserne diskuterer deltagerne i inderkredsen, hvad der er vigtigt at tage højde for i forhold til den konkrete praksisudfordring. Yderkredsen lytter uden at kommentere og noterer væsentlige pointer ned på papir.
2. Anden runde (10 min): Deltagerne i inderkredsen vender stolen om, så de hver danner par med en deltager fra yderkredsen. Nu skal deltagerne i par diskutere den pædagogiske udfordring og komme med bud på, hvordan man kan arbejde konstruktivt med udfordringen.
3. Tredje runde (10 min): I denne runde bytter inderkredsens og yderkredsens plads. Den "nye" inderkreds præsenterer de nye handlingsforslag gennem diskussionerne fra anden runde.

Opsamling: Enten laves der et katalog over mulige tilgange til udfordringen, som man kan arbejde videre med senere, eller også udvælges der i plenum én måde at gå til udfordringen på.

4. Værdierens betydning for den pædagogiske praksis

Afslutningsvis skal den samlede gruppe forsøge at relatere den netop overståede praksisdrøftelse til højskolens eget værdigrundlag. Det er derfor vigtigt, at man ikke indleder den pædagogiske dag med at gennemgå skolen eget værdigrundlag, men at det først bringes frem til sidst.

Indledning til plenumdiskussion: Skolens værdigrundlag præsenteres. Man kan med fordel både læse værdigrundlaget op og samtidig have de vigtigste punkter med på en tavle/powerpoint, så deltagerne kan huske dem i den efterfølgende diskussion.

Plenumdiskussion:

- Hvordan stemmer jeres diskussioner og overvejelser omkring jeres praksis overens med højskolens værdigrundlag?
- Hvornår bliver jeres værdigrundlag udfordret af den pædagogiske praksis?
- Hvordan sikrer vi, at der er overensstemmelse mellem de overordnede værdier og vores daglige arbejde?

Afslutning: I kan evt. vælge at afslutte den pædagogiske dag med i plenum at drøfte:

- Hvad tager jeg med mig fra dagens arbejde?
- Hvad vil vi gøre som skole for at følge op på dagens drøftelser?

Forslag til tidsplan

Praksis	Reflekteret praksis
09.00: Introduktion	13.00: Gruppearbejde,
09.15: Åbne-øvelse: Interview	1. runde
09.35: Præsentation	13.20: Gruppearbejde,
10.05: Ordne-øvelse: Udvælgelse	2. runde
	13.40: Præsentation
	14.10: Lukke-øvelse: To kredse
	14.40: Opsamling
Tematisk refleksion	Værdigrundlag
10.30: Finde et tema	15.00: Præsentation af
10.45: Runde 1	værdigrundlag
11.15: Runde 2	15.10: Plenumdiskussion
11.35: Runde 3	15.40: Afslutning
11.50: Opsamling	16.00: Tak for i dag!
12.00: Frokost	

Model 2 - Fra tema til praksis

1. Tematisk refleksion

I den først runde introduceres det valgte højskolepædagogiske tema, som skal lægge op til mere overordnede og generelle diskussioner om den højskolepædagogiske praksis.

- **Introduktion:** Mødelederen starter med at holde et motiverende oplæg bestående af en kort introduktion til højskolepædagogisk udvikling og formålet med at kombinere pædagogisk temaarbejde med en konkret praksisudfordring på højskolen. Find evt. inspiration til oplægget i udviklingspapiret, der findes på HUP's hjemmeside på ffd.dk.
- **Find et tema:** Mødelederen eller den samlede gruppe (evt. på forhånd) finder frem til, hvilket tema der bedst passer til den valgte pædagogiske udfordring (se *Beskrivelse af temaerne*). Mødelederen gør rede for temaet ud fra beskrivelsen eller læser det op for deltagerne.
- **Runde 1. Plenumdiskussion:** Når der er blevet udvalgt et tema, fremlægger mødelederen det tilhørende dilemma, som skal tydeliggøre temaets praksisudfordringer. Deltagerne diskuterer dilemmaet i plenum og de overordnede synspunkter skrives op på tavlen.
- **Runde 2. Gruppearbejde:** Deltagerne inddeles nu i grupper af tre, og herefter skal de gennemgå de højskolepædagogiske statements og diskutere, hvorvidt de er enige eller uenige med de forskellige udsagn.
- **Runde 3. Individuel skriveøvelse:** Efter gruppearbejdet skal deltagerne igennem en skriveøvelse, hvor de enkeltvis besvarer de tematiske udviklingsspørgsmål.
- **Opsamling:** Bed deltagerne kommentere på, hvilke spørgsmål der var mest relevante, og hvilke der var vanskelige at svare på og hvorfor.

2. Praksis

I den anden runde skal deltagerne beskæftige sig med deres egen praksis og de pædagogiske udfordringer, der relaterer sig til denne. Dette skal danne udgangspunkt for dagens videre udviklingsarbejde.

Gruppearbejde: I den første runde skal deltagerne ved hjælp af en øvelse diskutere og finde frem til nogle pædagogiske udfordringer, som fylder i højskolens hverdag.

Åbne-øvelse:

Interviewer, interviewede og observatør

Deltagerne inddeles i mindre grupper med tre i hver. Herefter udvælges en person, der skal interviewes, en person der interviewer og den sidste fungerer som observatør og skribent. Interviewet varer 5 min. Efterfølgende skifter gruppens deltagere roller, således at der er en ny interviewer, en ny der bliver interviewet og en ny skribent.

1. Intervieweren skal tage udgangspunkt i spørgsmål som: "Hvornår er du sidst blevet udfordret pædagogisk?"; "Hvilke pædagogiske udfordringer er fælles for hele højskolen?"
2. Der må gerne spørges ind til uddybninger af svaret. Når alle deltagere er blevet interviewet samler man i gruppen op på de væsentligste formuleringer og definitioner.
3. Hver gruppe vælger én pædagogisk udfordring højskolen står over for.

Præsentation af pædagogisk udfordring: Efter gruppearbejdet udvælger gruppen én pædagogisk praksisudfordring, som de synes er interessant at gå videre med, og præsenterer den i plenum. De forskellige udfordringer bliver skrevet op på tavlen.

Udvælgelse: Nu skal den samlede deltagergruppe udvælge én enkelt pædagogisk udfordring, som der arbejdes videre med. Man kan enten anvende nedenstående øvelse eller stemme om, hvilken udfordring man ønsker at arbejde videre med.

Ordne-øvelse: Udvælgelse i grupper

Denne øvelse giver deltagerne mulighed for at reducere de forskellige forslag til ét enkelt gennem gruppediskussioner.

1. Deltagerne går sammen i grupper af tre.
2. Herefter får deltagerne 10 min til at diskutere de forskellige udfordringer og fremhæve dem, som de finder mest interessante og fremstår som de største udfordringer.
3. I fællesskab udvælger hver gruppe to af de mest relevante udfordringer og præsenterer dem i plenum.
4. Den udfordring som er nævnt flest gange, skal deltagerne arbejde videre med.
5. Den endelige udfordring skrives op på tavlen.

3. Reflekteret praksis

- Gruppearbejde, 1. runde: Bed deltagerne om at danne grupper af tre. Nu skal de enkelte grupper formulere et statement på en-to sætninger, som beskriver, hvordan gruppen mener, at skolen skal forholde sig til det fra begyndelsen udvalgte tema. Når gruppen har fundet frem til et statement, skrives dette ned på et stykke papir.
- Gruppearbejde, 2. runde: Nu skal gruppen bytte deres statement med en anden gruppe. Herefter skal de vende tilbage til den valgte pædagogiske udfordring. De skal nu diskutere, hvordan den pædagogiske udfordring stemmer overens med det statement, som beskriver højskolens tilgang til temaet ud fra spørgsmålene:
 - o Hvis dette statement udtrykte vores retningslinjer, hvordan ville vi så håndtere den pædagogiske udfordring?
 - o I hvilken grad er dette statement hensigtsmæssigt ift. udfordringen?
- Præsentation: Efterfølgende præsenterer alle grupperne deres vigtigste pointer fra diskussionen omkring forholdet mellem statement og pædagogiske udfordring.
- Øvelse: I forlængelse af temadrøftelserne, skal deltagerne nu komme med bud på, hvordan, og på hvilke præmisser, de vil håndtere den pædagogiske praksisudfordring i et fremadrettet handlingsperspektiv.

Lukke-øvelse: To kredse

Øvelsen fokuserer på, at alle deltagerne skal lytte til hinanden og udveksle forskellige syn på, hvordan man håndterer den pædagogiske praksisudfordring. Stolene sættes i to rundkredse, så der bliver en inderkreds og en yderkreds med lige mange stole i hver kreds.

1. Første runde (10 min): På baggrund af temadrøftelserne diskuterer deltagerne i inderkredsen, hvad der er vigtigt at tage højde for i forhold til den konkrete praksisudfordring. Yderkredsen lytter uden at kommentere og noterer væsentlige pointer ned på papir.
2. Anden runde (10 min): Deltagerne i inderkredsen vender stolen om, så de hver danner par med en deltager fra yderkredsen. Nu skal deltagerne i par diskutere den pædagogiske udfordring og komme med bud på, hvordan man kan arbejde konstruktivt med udfordringen.
3. Tredje runde (10 min): I denne runde bytter inderkredsens og yderkredsens plads. Den "nye" inderkreds præsenterer de nye handlingsforslag gennem diskussionerne fra anden runde.

Opsamling: Enten laves der et katalog over mulige tilgange til udfordringen, som man kan arbejde videre med senere, eller også udvælges der i plenum én måde at gå til udfordringen på.

4. Værdierne betydning for den pædagogiske praksis

Afslutningsvis skal alle i plenum forsøge at relatere den netop overståede praksisdrøftelse til højskolens eget værdigrundlag. Det er derfor vigtigt, at man ikke indleder den pædagogiske dag, med at gennemgå skolens eget værdigrundlag, men at det først bringes frem til sidst.

Indledning til plenumdiskussion: Skolens værdigrundlag præsenteres. Man kan med fordel både læse værdigrundlaget op og samtidig have de vigtigste punkter med på en tavle/powerpoint, så deltagerne kan huske dem i den efterfølgende diskussion.

Plenumdiskussion:

- Hvordan stemmer jeres diskussioner og overvejelser omkring jeres praksis overens med højskolens værdigrundlag?
- Hvornår bliver jeres værdigrundlag udfordret af den pædagogiske praksis?
- Hvordan sikres det, at der er overensstemmelse mellem de overordnede værdier og vores daglige arbejde?

Afslutning: I kan evt. vælge at afslutte den pædagogiske dag med i plenum at drøfte:

- Hvad tager jeg med mig fra dagens arbejde?
- Hvad vil vi gøre som skole, for at følge op på dagens drøftelser?

Forslag til tidsplan

Tematisk refleksion	Reflekteret praksis
09:00: Introduktion	13:00: Gruppearbejde, 1. runde
09:15: Finde et tema	13:20: Gruppearbejde, 2. runde
09:30: Runde 1	13:40: Præsentation
10:00: Runde 2	14:10: Lukke-øvelse: To kredse
10:20: Runde 3	14:40: Opsamling
10:35: Opsamling	
Praksis	Værdigrundlag
10:45: Åbne-øvelse: Interview	15:00: Præsentation af værdigrundlag
11:05: Præsentation	15:10: Plenumdiskussion
11:35: Ordne-øvelse: Udvælgelse	15:40: Afslutning
12:00: Frokost	16:00: Tak for i dag!

Beskrivelse af temaerne

De otte temaer, der er blevet formuleret på baggrund af det foreløbige materiale, forsøger at strække sig over hverdagens højskolepædagogiske praksis. Her gives en kort introduktion til de enkelte temaer:

Fællesskab

I selve højskolens idé er fællesskab og samvær centralt placeret. Dette har stor betydning for, hvordan man håndterer andre centrale områder af højskolens pædagogiske praksis f.eks. i forbindelse med fagene, som det man mødes om, hvilket kan give udfordringer i praksis.

Personlig udvikling

Livet på højskolen lægger op til, at den enkelte skal overskride sig selv og udvikle sig personligt. Dog er der ikke noget mål for, hvad den enkelte skal udvikle sig hen imod, hvilket kan skabe dilemmaer i forhold til fællesskabet, den enkelte højskoles eget værdigrundlag og det lovmæssige hovedsigte.

Engagement

Der er en forventning om, at man i højskoleregi har et brændende engagement for det man gør, både som lærer og som elev. Nogle vil endda betegne det som en livsstil. Denne livsstil kan dog skabe udfordringer, for hvad sker der, hvis engagementet udebliver?

Struktur og rammer

Den frie kostskoleramme på højskolen medfører i sig selv en særlig pædagogisk tilgang til eleverne. Den er paradoksalt, da den både er tvingende og fri. Strukturen på højskolen kan derfor være begrænsende, men samtidig skabe muligheder i form af friheden til selv- og medbestemmelse.

Frihed og spontanitet

Højskolen er tildelt en særlig frihed, som er blevet dets særkende. Denne frihed fra pensum, eksamen og karakterer og til selv at kunne tilrettelægge undervisningen og dagligdagen på højskolen er dog også udfordrende, bl.a. i spændingen mellem det planlagte og det spontane.

Læring mellem elever

Eleverne bærer et fælles ansvar for hinandens udbytte af højskoleopholdet, både fagligt og socialt. Læringen mellem eleverne er derfor en vigtig del af den pædagogiske praksis, men der kan opstå dilemmaer omkring, hvordan denne læring initieres, og hvor meget eleverne skal overlades til sig selv.

Indirekte pædagogik

God højskole er noget man gør, og dette ligger indlejret i højskolens tradition. En beskrivelse af selve pædagogikken kan derved virke overflødig, men i forhold til pædagogisk udvikling er det svært ikke at have noget at udvikle sig fra. Samtidig er det spørgsmålet, hvorvidt man skal gøre hensigten med undervisningen tydelig for eleverne eller ej.

Mål og midler

I spændingsfeltet mellem højskolens pædagogiske praksis og skoleformens formål og værdigrundlag, kan der i praksis opstå udfordringer. Her bliver begrebet livsoplysning grundlag for en diskussion om, hvad der er midlet, og hvad der er målet på højskolen.

Tema 1 - Fællesskab

Fællesskab er et af de mest anvendte begreber, når den højskolepædagogiske praksis skal beskrives. Dette hænger i høj grad sammen med kostskoleformens opfordring til samvær og forpligtende møder mellem mennesker. I mange af udsagnene fra de pædagogiske dage bliver det til tider abstrakte og overordnede indhold i højskolens formål (livsoplysning, folkelig oplysning og demokratisk dannelse) konkret og levendegjort i netop det menneskelige møde. Det er således i lyset af fællesskabet og mødet, at formålet giver mening og fortolkes. Samtidig er det dog centralt, at dette fællesskab og møde ikke kan stå alene. I mange af udsagnene om fællesskab og mødet går det igen, at højskolen ikke blot er til for at skabe et rum for dette møde. Det kan ikke alene være det rent sociale samvær, der udgør højskolens praksis. Samværet har selvfølgelig en central plads og er med til at give højskolen sin særlige status, men der må mere til: Fællesskabet må have et fokus. Ligeledes må fællesskabet være forpligtende, rummeligt og mødet engageret.

Fællesskabet handler ikke bare om at mødes, men også om dét man mødes om. Her får fag og undervisning i mange højskolefolks øjne især deres berettigelse, fordi det giver indhold til fællesskabet. Det bliver dét, man i fællesskabet mødes om uden at være målet for mødet. På den måde anskues fagene af mange som et redskab til at løfte fællesskabet.

Fagene får altså en dobbelt-funktion: På den ene side skal de udgøre det, som man på højskolen mødes om, og på den anden side skal de være med til at facilitere noget mere, noget der ligger uden for fagets faglighed. Hertil ønsker man stadig at efterstræbe et højt fagligt niveau i undervisningen. Denne dobbelthed stiller spørgsmålstejn ved, om der er forskel på den pædagogiske praksis, når det kommer til selve faget og den pædagogiske praksis, der rækker ud over faget.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

På et elevhold oplever lærerne, at det er lykkedes at opbygge et rigtig stærkt socialt fællesskab, hvor eleverne tager sig af hinanden. Ingen ekskluderes, og der arrangeres en masse sociale aktiviteter som spilaften, gåture, filmvisning, fællessang osv. Til gengæld viser eleverne ikke et særligt stort engagement i det faglige, hvor der er en del fravær og mange møder uforberedte og umotiverede op til undervisningen. Skal der sættes ind over for den manglende interesse for det faglige, når fællesskabet fungerer og eleverne nyder at gå på højskole? Hvordan skal dilemmaet gribes an pædagogisk set?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Højskolen skal insistere på at invitere til et fællesskab om et tredje - noget der er større end en selv."*
- *"Jeg tænker, at højskole uden fag – det er Big Brother."*
- *"Fællesskab skal udfordre eleverne på at forholde sig til noget, de ikke selv ville have valgt."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvorfor er fællesskabet overhovedet vigtigt på en højskole?*
- *Findes der en særlig højskolepraksis, når det kommer til fællesskab, og er det, der skaber fællesskabet på højskolen, noget der er en klar plan omkring fra skolens side, eller er det mere tilfældigt/overladt til eleverne?*
- *Hvilke specifikke overvejelser gør I for at skabe sammenhæng mellem faglighed og fællesskab i hverdagen?*
- *Skygger fællesskabet for andre tilgange til elever, det faglige og højskolens formål?*

Tema 2 - Personlig udvikling

Højskolernes praksis bliver ofte koblet med et ønske om, at eleverne skal udvikle sig personligt. De skal lære sig selv at kende, overskride sig selv, gennemgå en faglig udvikling, udvikle større selverkendelse osv. Det at rykke sig personligt synes at blive et mål i sig selv, men spørgsmålet er, hvor eller hvad eleverne skal rykke sig hen imod? Eleverne skal udvikle sig, men der er ikke altid et egentligt mål med udviklingen. Alligevel beskrives den enkelte højskoles praksis som værende værdibaseret.

På den ene side anskues elevernes udvikling som en erkendelsesproces, hvor det centrale er, at højskoleeleven lærer sig selv at kende og finder ind til en dybere kerne. På den anden side er der udtalelser om, at eleverne skal udfordres for at overskride sig selv og bryde grænser. Fællesskabet kan danne ramme om den enkeltes udvikling, men da der ikke altid sættes mål for den personlige udvikling, udfordrer det også den enkeltes forpligtelse på fællesskabet.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

En elev markerer sig tydeligt i undervisningen og er meget engageret fagligt. Til gengæld virker han umotiveret og ønsker ikke at deltage i de øvrige fællesskaber på højskolen. Hvordan skal fællesskabet rumme en elev, hvis formål med højskoleopholdet er centreret omkring det faglige? I hvor høj grad bør man påvirke elevernes personlige udvikling, så det bliver til fællesskabets bedste?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Højskoleopholdet skal hjælpe eleven til at gå bedre igennem livet. Det er et mål, at vi på højskolen vil rejse den enkelte op. Det enkelte menneskes personlige udvikling er målet."*
- *"Vi henvender os til unge mennesker for at føre dem fra A til B."*
- *"På højskolen har vi ikke et fast mål om, hvor eleverne skal hen dannelsesmæssigt, men at eleverne skal udvikle sig personligt."*
- *"Højskolepædagogik er at skabe rammen for et møde, hvor den enkelte, ved at blive udsat for noget andet og nogle andre end sig selv, får mulighed for at blive sig selv."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvad er målet for den personlige udvikling på højskolen?*
- *Hvordan arbejder I/du i praksis med elevernes personlige udvikling?*
- *Hvilken rolle spiller den enkelte højskoles værdigrundlag i forhold til at udstikke en retning for elevernes udvikling?*
- *Er der forskel på den personlige udvikling på højskolen, og den udvikling man tilbydes gennem f.eks. coaching, meditation og psykoterapi? Og i givet fald hvilken forskel?*

Tema 3 - Engagement

Engagementet står helt centralt i lærernes forståelse af deres relation til eleverne, både når det kommer til undervisning og til samvær. Det gælder højskolelærernes faglige engagement i undervisningen, engagementet i eleverne, et engagement i forhold til skoleformen og ikke mindst elevernes eget engagement i højskolen. Det fremstår klart, at den gode højskoleelev, såvel som lærer, er karakteriseret ved socialt og fagligt engagement i højskolen.

Engagementet er ikke blot et mål, men en forudsætning for et vellykket højskoleforløb. Dette giver en række pædagogiske udfordringer. Lærerne skal kunne afgøre, hvor grænserne for deres personlige engagement i eleverne går, og hvor meget engagementet skal fylde uden for arbejdstiden. Eleverne skal være forberedte på, hvilken type engagement der forventes af dem, og hvilke forventninger de kan have til andres engagement i dem. Man må være forberedt på, eller kunne håndtere situationer, hvor engagementet udebliver og i disse tilfælde vide, hvordan engagementet indskrives sig i spændingsfeltet mellem lyst og pligt.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

På et elevhold er der relativt mange elever, der ikke er selvbetalere, men er "sendt på højskole" af andre grunde end lysten alene. De mangler overskud i dagligdagen, deres engagement i undervisning og aktiviteter er vigende, og holdningen til opgaverne er til tider opgivende og negativ. Det skaber ubalance i elevgruppen, og de "stærke elever", der selv har betalt og udviser stort engagement i opholdet, har svært ved at rumme den anden gruppe og er ved at miste tålmodigheden. Hvordan gribes det an over for elevgruppen, at nogle elever er mere engagerede end andre?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Højskolelærere er ikke nødvendigvis mere engagerede mennesker end andre, men de er heldige at arbejde med nogen, der aktivt har tilvalgt dem."*
- *"Universitet er drevet af ydre motivation. På højskolen er eleverne drevet af en indre motivation. Det stiller meget høje krav til undervisningens inddragelse. Man har deres opmærksomhed, hvis man kan gøre det relevant for dem."*
- *"Jeg ville føle det meget grænseoverskridende, hvis der fra skolen kom et officielt skriv om, hvor tæt vi må gå på eleverne. Vi er der som mennesker, og vi er på skolen på vidt forskellige måder."*
- *"Engagement er noget, man kan lære. Det er en følelse af at kunne mestre noget. Hvis man føler, man kan mestre noget, bliver man også mere tilbøjelig til at deltage."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvordan og hvornår kan man helt konkret arbejde med at vække engagementet hos eleverne på højskolen?*
- *Hvis engagementet, lyst og motivation er en forudsætning for såvel den gode lærer som den gode elev på højskolen, er der så plads til dem, der ikke lyser op af disse?*
- *Er der en kobling mellem engagement og livsoplysning?*

Tema 4 - Struktur og rammer

Den frie kostskoleramme defineres af mange højskoleansatte som et bærende element i højskolepædagogikken. Mange lærere, som har praksiserfaringer fra andre institutioner, oplever eksemplevis, at deres pædagogiske praksis skifter karakter efter indtrædelsen i højskoleleverdenen. De fleste insisterer stadig på, at det tager tid at lære at blive en god højskolelærer, men forklarer samtidigt, at skolens rammer, båret af friheden, kostskolemiljøet og koblingen mellem undervisning og samvær, tvinger lærerne til at orientere sig anderledes pædagogisk, end hvad man kan opleve andre steder.

Rammerne udgør et pædagogisk udgangspunkt, der betyder, at de fleste højskoleaktiviteter sagtens kan have pædagogisk betydning, uden at en ansat har overvejet dem pædagogisk reflektivt i situationen. Friheden betinger dog, at selvom rammerne skaber struktur i hverdagen, så vil hvert elevhold bruge dem og udfordre dem på forskellig vis.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

På højskolen lægges der stor vægt på de rutineprægede fællesaktiviteter, såsom morgensamlinger og fællestimer, fordi det især er her skolens værdigrundlag formidles til den samlede elevgruppe. I undervisningen er det op til lærere og elever selv at tilrettelægge indholdet, mens fællesaktiviteterne struktureres og udmøntes med udgangspunkt i skolens værdigrundlag. En elevevaluering viser, at eleverne finder fællesaktiviteterne for kedelige og for værdiladede. I hvilken grad skal skolen af hensyn til at imødekomme eleverne ændre på fællesaktiviteternes struktur og indhold?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Højskolepædagogik i spændingsfeltet mellem struktur og frihed handler ikke om at træffe den rigtige beslutning eller at finde den perfekte løsning, men handler – i erkendelse af det pædagogiske paradoks – om måden, vi træffer beslutningen på."*
- *"I virkeligheden findes der jo ikke ligegyldige rammer – heller ikke for samværet. Vi har sat nogle rammer for samværet – også elevernes. Vores pædagogik spiller også ind, når vi ikke er der."*
- *"Der er måske i virkeligheden tale om en kostskolepædagogik og ikke en højskolepædagogik. Hus-, håndarbejds-skoler og efterskoler, der hvor man kombinerer at bo sammen og få undervisning, giver dem kombinationen af dannelse og uddannelse."*
- *"Eleverne skal have frihed til at fejle inden for en struktur, der støtter dem til at lykkes."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Er højskolens særkende primært defineret ved dens særlige struktur og rammer, eller kan højskolens formål opnås uafhængigt af kostskoleformen og dens særlige muligheder for samvær?*
- *Skal fagindhold og læringsaktiviteter altid arrangeres med respekt for højskolens eksisterende rammer, eller skal man omvendt hele tiden tilpasse strukturen til det indhold som her og nu skønnes relevant?*
- *Hvordan undgår man, at højskolens rammer, struktur og værdier afløser den enkelte lærers pædagogiske refleksion over undervisning og samvær med eleverne?*

Tema 5 - Frihed og spontanitet

Højskolerne er lovmæssigt, og i kraft af deres tradition, givet en hel særlig frihed til selv at indholdsbestemme hverdagen i overensstemmelse med skolens værdigrundlag og de aktuelle elevers behov. Derfor giver det efter mange højskoleansattes udsagn heller ikke mening at tale om en særlig højskolemetode eller en særlig højskolepædagogik. I hvert fald ikke, hvis det betyder, at undervisning og samvær fastfryses i ufleksible strukturer, der forhindrer lærere og elever i at tilpasse pædagogikken til situationen eller spontant forfølge en pludseligt opstået nysgerrighed på noget andet end dét, der var planlagt. Der skal være tid til at glide ud af en tangent, fordybe sig i det særlige eller helt skifte retning, hvis momentet hertil byder sig. Friheden og spontaniteten i højskolernes pædagogiske praksis understøtter derfor også muligheden for at perspektivere undervisningssindholdet, når det skønnes relevant.

Alligevel har den frie spontanitet også sine begrænsninger. Nogle lærere oplever, at de på det enkelte hold har relativt kort tid til at løfte eleverne fagligt inden for et område. Så selvom friheden ofte prioriteres gennem spontane handlinger, er der også højskolelærere som føler, at de af faglige hensyn må sætte en grænse. For de fleste højskolelærere er friheden en gave, men den er også udfordrende, fordi den fjerner lærernes mulighed for at begrunde deres valg med henvisning til overordnede bestemmelser og pensum. Der er ingen mulighed for at aflaste sig selv, når dispositionerne møder kritik.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

I forbindelse med det arabiske forår vil en lærer have alle elever med til en stor støttedemonstration, og dette betyder, at alle andre fag skal aflyses den dag. I lærergruppen er alle enige om, at deltagelsen i demonstrationen er en god idé, men for især en lærer vækker det bekymring, at dagen falder sammen med en planlagt prøve i kajakundervisningen. De fleste elever synes også det er en god idé, men en mindre gruppe har ikke lyst til at deltage af politiske årsager. De står stærkt på at ville have den undervisning, skolen har "reklameret" med. Hvad vægter højest, og hvordan løser man konflikten?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Højskolen bør på visse områder, f.eks. ved deltagelse i foredrag eller elevrengøring, insistere på et "tvangsfællesskab", selvom nogle elever måske vil hævde, at deres frihed tilsidesættes."*
- *"En af de befriende ting ved at lave højskole er, at der ikke er et pensum. Som lærere er vi ikke forpligtede på at skulle nå et bestemt pensum. Det virkelige mål for os er, at den enkelte flytter sig."*
- *"Der er ingen nødvendighed på højskolen. Det betyder, at vi hele tiden selv skal begrunde det, vi laver. Vi har frihed til selv at skabe vores nødvendighed, og den bliver vi nødt til at tro på."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *I hvilken grad må man som højskoleansat være indstillet på at give afkald på planlagte undervisningsforløb til fordel for spontant opståede ideer, der vender op og ned på ugeplanen?*
- *Hvornår kan man med henvisning til f.eks. skolens formål eller faglige mål tillade sig at tilsidesætte den enkelte elevs ønsker eller behov?*
- *Er højskolens frihed primært defineret ved frihed fra noget eller ved frihed til noget?*

Tema 6 - Læring mellem elever

Eleverne tillægges ofte betydning som de væsentligste bærere af højskolepædagogikken. Uden elevernes fælles engagement oplever mange, at højskolens fundament vil smuldre. Højskolen består i kraft af sociale handlinger og ikke i kraft af f.eks. et pensum. Eleverne bliver i deres dannelsesproces ikke bare afhængige af hinanden, men kan også komme til at fungere som hinandens pædagoger.

I den forstand opleves lærerne til tider blot som pædagogiske ledere af et læringsbefordrende samvær mellem eleverne. Begrundelsen herfor knyttes ikke mindst til kostskoleformen, der betinger at elevernes samvær med hinanden har betydning for både fagligt og socialt engagement. Elevernes samvær foregår både i og uden for den skemalagte undervisning, og da grænserne mellem undervisning og samvær i praksis er uklare på højskolerne, er det svært at argumentere for, at elevernes læring skulle starte og slutte med en lærers tilstedeværelse. Når de bor og lever med hinanden over så lang tid stiller de krav til hinanden og er derfor med til at rykke ved hinanden som mennesker. Det kan handle om faglig udvikling, om eksistentiel afklaring eller om tilpasning af praktiske livsrutiner. Den pædagogiske udfordring er her at sikre en ordentlig retning for elevernes gensidige læring uden at overtage eller gribe for meget ind i deres egne initiativer til at skabe fælles lærerprocesser.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

Det er aftalt på et elevhold, at man rydder op efter sig selv. Gentagende gange er det de samme elever, der ikke rydder deres kopper og affald op og bliver væk fra deres køkkentjans. Der er nu en ret stor flok af elever, som er irriterede, og det fylder meget for dem, at nogle ikke overholder de fælles regler. Nogle elever vil have lærerne til at gøre noget ved det, mens andre elever mener, at de som voksne selv bør tage ansvar for at løse problemet. Hvornår er det lærernes ansvar at træde i karakter som autoriteter på vegne af fællesskabet, og hvornår skal lærerne give eleverne plads til selv at håndtere konflikter og opdrage på hinanden?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"De vigtigste undervisere er de andre elever."*
- *"Det er ikke alle elever, der er undervisere, men nogen får lov at undervise hinanden eller holde oplæg."*
- *"Eleverne har den største effekt i forhold til at rette af og danne hinanden. Eleverne skal bruges aktivt i undervisningen til at rette af på hinanden. Lærerne skaber trykrammer, hvor det kan lade sig gøre."*
- *"Eleverne kan få hinanden til at gøre ting, f.eks. som at gå i bad, som vi måske ikke kan få dem til. Eleverne får meget ud af at skulle leve med hinanden, der ligger en nødvendighed i at skulle forholde sig til andre mennesker."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvad kan elever mere konkret lære af hinanden, som de ikke kan lære af en lærer, der efterstræber ligeværdigt samvær med eleverne?*
- *Hvor går grænsen for, hvor meget af læringsprocessen der bør varetages af eleverne selv?*
- *Hvad kan man konkret gøre for at understøtte den læring, som forekommer mellem elever, og hvad betyder det for lærerrollen i og uden for undervisningen?*
- *Forstår jeres elever, hvilken rolle de selv spiller i forhold til deres egen læring på højskolen?*

Tema 7 - Indirekte pædagogik

Det er en udbredt opfattelse, at den praktiserede pædagogik på højskoler ikke nødvendigvis skal beskrives over for hverken eleverne eller de højskoleansatte imellem. Den indirekte pædagogik synliggøres f.eks. i højskolefolks beskrivelse af fagenes pædagogiske betydning. Nogle højskoler markedsfører sig på en stærk faglighed på et eller flere områder, mens de internt og også i forbindelse med de pædagogiske dage lægger mere vægt på elevernes personlige udvikling og ansvar for højskolefællesskabet. Man kan tale om at undervise med faget mere end i faget.

Den indirekte pædagogik kommer også til udtryk i ønsket om at tilstræbe ligeværdigt samvær eller en hjemlig trykthed for og med eleverne, velvidende at forholdet til eleverne også er professionelt, ulige og netop også er højskolelærers arbejdsplads. Det er ikke alt, hvad højskolelærere gør, som er pædagogisk planlagt og mange anser det også som et pædagogisk potentiale, at man indimellem fortaber sig i situationen. Udfordringen er her efterfølgende at reflektere pædagogisk, så man gennem efterfølgende refleksion kan hjælpe eleverne i en ønsket retning. Også for ikke utilsigtet at udsætte eleverne for negativ påvirkning. Læreren agerer gennem sin adfærd forbillede for elevernes læringsbestrebelse. Et pædagogisk budskab formuleres derfor ikke blot i ord, men bør også sætte sig igennem i lærerens sociale omgang med eleverne og hele livet i øvrigt. Der stilles derfor ofte et krav til højskolelærere om at skabe overensstemmelse mellem ord og handlinger, så de ikke fremstår som halvhjertede praktikere, men i stedet som autentiske og engagerede mennesker.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

I teaterforløb bliver man forpligtet på og afhængige af hinanden. Det er ofte et lige så vigtigt produkt af et læringsforløb som selve fagligheden. Alle elever er engagerede, men der er nogle som overser andres behov i deres engagerede iver efter at præstere optimalt. I hvilken grad og hvornår skal denne del af læringsprocessen ekspliciteres for eleven? Er det læringsfremmende eller læringsdræbende at beskrive og snakke om de forskellige dimensioner af læringen på højskolen?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Man skal ikke forstå højskolen - du skal bare opleve den."*
- *"Dér, hvor de lærer mest, er der, hvor de ikke lægger mærke til, at de lærer. Når de bliver optaget af en sag, er sagen i fokus uden at de spekulerer over, hvordan de lærer. Du skal have en sag, et fag."*
- *"Jeg er ikke selv bevidst om, hvornår jeg skal være pædagogisk eller ej. Jeg er jo bare lærer. Jeg er i situationen."*
- *"Det er ikke det, vi siger til dem, men det, de ser os gøre. At være forbilledet er en vigtig rolle, når man er sammen med mennesker 24-7."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvilken pædagogisk værdi har det, at selve formålet med undervisningen eller højskolen holdes "skjult" for eleverne?*
- *Hvordan skaber man gode rammer og muligheder for at reflektere pædagogisk over de situationer, hvor man måske har givet sig hen til og handlet intuitivt i situationen? Og skal man det?*
- *Skyldes idealet om en indirekte eller skjult pædagogisk praksis, at man i virkeligheden mangler ord og begreber for det, man ønsker at opnå med eleven under højskoleopholdet, og hvordan man lykkes med det?*

Tema 8 - Mål og midler

Højskolen bygger som skoleform på et fælles formål, og hver enkelt skole er rodfæstet i sit eget værdigrundlag. Opgaven er, som i alle andre skoleformer, at skabe sammenhæng mellem de underliggende værdier, den pædagogiske praksis og de overordnede mål. Det interessante er, at mange højskolelærere oplever de pædagogiske mål og vejen hertil som to sider af samme sag. Der skelnes derfor ikke nødvendigvis mellem mål og midler i undervisningen. Nogle beskriver livsoplysningen som det, eleverne skal opnå gennem højskoleopholdet, men bruger også livsoplysningen til at karakterisere den pædagogiske praksis.

Didaktisk set er livsoplysningen på den måde både formål, indhold og metoden i højskoleundervisningen. Skal eleverne blive livsoplyste må det ske gennem livsoplysende livsoplysning om livsoplysning. Denne sammenfiltring mellem mål og midler er man i nogle tilfælde bevidst om – f.eks. når elevernes demokratiske dannelse fremmes ved at lade eleverne deltage i en ramme eller struktur, der i sig selv er demokratisk. I andre tilfælde virker sammenhængen mellem mål og midler mere tilfældig og ubevidst. Den pædagogiske udfordring består her i at styrke det pædagogiske fokus på fælles værdier og mål uden at ødelægge fornemmelsen for og respekten for den konkrete situation i mødet med eleverne.

DILEMMA FRA HVERDAGEN

Højskolens musikhold skal give en offentlig koncert om aftenen, som de glæder sig til, og er lidt nervøse over at skulle spille. Inden eleverne skal af sted til koncerten, skal de deltage i skolens fællestime. Musikholdet vil gerne have fri fra fællestimen, da de gerne vil øve til aftenens koncert og er i øvrigt er oppe og køre over udsigten til deres første rigtige koncert.

De to lærere har på lærermødet haft en diskussion om, hvad der er vigtigst at deltage i, og om hvorvidt det fag-faglige mål for musikundervisningen er vigtigere end skolens formål. Man har vedtaget, at fællestimen er central for højskolens formål, fordi man her fremmer det demokratiske fællesskab mellem eleverne. Det er vigtigt, at alle deltager, og at alle viser interesse i det. Musiklæreren har efterfølgende over for eleverne antydnet, at han ikke anser det for vigtigt at komme til fællestime, og at de skal spørge om at få fri. Hvad vægter tungest at deltage i?

STATEMENTS TIL DISKUSSION

- *"Vi anvender fællesskabet som et redskab. Vores mål og formål er at uddanne til et fællesskab, og det gør vi så også gennem et fællesskab. Fællesskabet er både mål og middel."*
- *"Højskolepædagogik er en pædagogisk ramme, der skaber fællesskab, samspil og udvikling, og hvor indhold og metode er ét."*
- *"Nogle gange er fag-fagligheden - det at gøre noget færdigt og at gøre eleverne klar til videre uddannelse – vigtigere end at tænke i dannelse og livsoplysning."*

UDVIKLINGSSPØRGSMÅL

- *Hvilken betydning har det for højskolens pædagogiske praksis, at der er en så tæt sammenhæng mellem mål og midler?*
- *I hvilken grad giver det på en højskole mening at skelne mellem formål, indhold og metode i undervisningen?*
- *Hvilke begreber ud over f.eks. demokrati, fællesskab og livsoplysning fungerer som både mål og middel i højskolen?*
- *Er livsoplysningen, folkelig oplysning og demokratisk dannelse indholdsbestemmende for, hvad man på højskolen kan undervise i?*

Ekstramateriale: Dilemmaer og øvelser

Dilemmaer:

Hvis I gerne vil arbejde med flere dilemmaer end det ene, der allerede er beskrevet under det enkelte tema, eller hvis I vil arbejde med et, der passer bedre til jeres praksis på højskolen, kan I finde inspiration i nedenstående udvalg. Dilemmaerne er udarbejdet af netværksgruppen i HUP i forbindelse med midtvejsseminaret.

Dilemmaer om fællesskabet

- Halvdelen af jeres elever dukker ikke op til morgenmaden og er trætte i løbet af formiddagen. Bør dette primært betragtes som et problem for fællesskabet (at alle kommer op og er sammen ved morgenmaden), eller er det i højere grad de enkelte individers eget problem? I hvor høj grad kan fællesskabet være med til at løse problemet?
- Lærerne på en skole taler om succes i elevgruppen og nævner blandt andet, at det er en lykke at komme i dagligstuen, hvor mange elever er samlet. Både hverdagens skema og ved specielle aktiviteter tænker vi på højskolegruppen som et stort fællesskab. Når vi arrangerer aktiviteter, lægger vi stor vægt på, at alle elever er med i det store fællesskab, selvom vi ved, at de mindre fællesskaber er blivende, og det er dér, hvor mange elever trives rigtig godt. Hvorfor tvinger vi eleverne med i det store fællesskab, når vi godt ved, det er midlertidigt, i stedet for at understøtte de små/mindre fællesskaber som ofte er mere blivende? Hvad kan det store fællesskab, og hvad kan de små?
- Højskolernes fællesskab er rummeligt og giver sjældent op på den enkelte. Men hvornår trækker hensynet til den enkelte så mange veksler på fællesskabet, at I må sende eleven hjem? Hvis eleven er ligeglad og fraværende i undervisningen? Hvis eleven isolerer sig? Hvis eleven er umotiveret? Og hvad har I forsøgt i mellemtiden?

Dilemmaer om personlig udvikling

- Hvordan klæder vi fællesskabet på til at håndtere individuel adfærd, der ikke er i orden? I hvor høj grad skal fællesskabet selv håndtere den enkelte, og hvornår forventer I, at en lærer inddrages og informeres om en adfærd, der ikke er ok? (F.eks. ludomani eller hashmisbrug)

- Er det muligt for et lærerkollegium at blive oplevet som "konsekvente", når der er mange individuelle hensyn, forskellige løsninger og forskellige krav til forskellige elever? Og er det et mål?

Dilemmaer om engagementet

- På et hold har elevgruppen en overvægt af elever med lavt selvværd. De mangler overskud i dagligdagen, deres deltagelse i undervisning og fælles aktiviteter er vigende og holdningen til opgaverne er til tider opgivende og negativ. Hvordan gribes denne problemstilling an over for den samlede elevgruppe?
- På et fællesmøde forsøger en lærer at finde frivillige til at lave en udstilling. Der melder sig de samme fem, som sidst der skulle hænges plakater op. Det her er det klassiske Tordenskjolds soldater-dilemma, som alle kender, men alligevel udfordres af. Der er sikkert mange forskellige erfaringer og løsninger. Kan man eventuelt bruge situationen konstruktivt?
- Højskolen skal på studietur, men op til turen bliver det klart, at der ikke er timer/løn til alle, der ønsker at deltage på studieturen. Man kan derfor vælge at tage af sted, ved selv at betale rejse og ophold. Her er det spørgsmålet, hvordan engagement skal belønnes i medarbejdergruppen. Skal det kunne ses på lønsedlen? Er det et engagement, hvor man som medarbejder er en synlig rollemodel for eleverne?
- En kollega er som udgangspunkt kun interesseret i sin eget fag og bruger kun sin faglighed i forhold til eleverne. Vedkommende ønsker ikke at deltage i den vagtordning skolen har i weekender og om aftenen, men vil tværtimod hellere have flere timer på skemaet. Her er det dilemmaet, der kan opstå mellem fagligt engagement over for engagementet i højskolehverdagen. Skal alle medarbejdere have det samme engagement, eller kan det fordeles?
- En lærer og en elev har i løbet af et efterårssemester udviklet et uformelt mentor/mentee-forhold. Mod opholdets afslutning bliver det klart, at eleven ikke har lyst til at tage hjem. Her lægges der op til en diskussion af det paradoksale i, at der i løbet af et højskoleophold leveres stor indlevelse fra både lærere og elever, men at intensiteten ofte ophører brat.

- En kollega er påvirket af personlige problemer. Vedkommende er til stede, men kan imidlertid ikke overskue sin arbejdssituation. De andre medarbejdere gør deres for at dække vedkommende ind. Situationen spidser til, da eleverne forlader lærerens hold og klager over undervisningen. Man kan her diskutere, i hvor høj grad det er en belastning at være en engageret højskolelærer. Er det noget, man kan blive bedre til eller øve sig i? Hvordan skal manglende engagement behandles af ledelse/forstander eller i medarbejdergruppen?

Dilemmaer om struktur og rammer

- En højskole har i nogle år haft en skrantende økonomi. De prioriterer deres lange kurser højt og har gennem kostskolemiljøet altid lagt vægt på at skabe en hjemlig stemning for deres elever. Nu har de gennem et kommunalt samarbejde mulighed for at udvide deres elevoptag ved at modtage dagelever. Hvilke pædagogiske konsekvenser vil det have, hvis skolen af hensyn til økonomien åbner for optagelse af dagelever?
- Idrætslæreren møder op til undervisning i faget "boldspil" og bliver mødt af 4-5 drenge, som straks spørger insisterende, om de ikke skal spille fodbold i dagens lektion. Idrætslæreren har et andet program i tankerne med mere alternative boldspil, der især tilgodeser de knap så boldvante elever på holdet. Drengene udtrykker deres frustration og siger, at de troede, der var medindflydelse på en højskole. De andre elever siger ikke noget, selvom idrætslæreren ved, at flere af dem ikke bryder sig om fodbold. Og flere af dem har ikke dyrket særlig meget idræt i forvejen og slet ikke meget boldspil, men flere af dem har haft positive oplevelser med faget indtil videre. Hvordan skal læreren gribe situationen an?

Dilemmaer om frihed og spontanitet

- Tre elever har røget hash på skolen, hvilket i skolens husorden er ensbetydende med bortvisning fra skolen. Eleverne får at vide, at de skal smides ud, hvilket får dem til at bryde sammen og angre. De er meget vellidte i elevgruppen og engagerede i højskolens liv. Hvilke parametre skal skolen lægge til grund for en beslutning om for og imod? Er det muligt at tilsidesætte husordenen uden at fremstå inkonsekvent?

- Lærerkollegiet er sammensat af både fuldtids- og kvoteansatte kostskolelærere og af timelærere, der hver lægger et forskelligt antal timer i højskolens hverdag:
 - En ung lærer, der altid deltager i festerne og tager nattevagterne, mens en ældre kollega altid tager tidligt hjem.
 - En lærer tager alle de svære snakke med de "svage" elever, mens en anden næsten aldrig tager dem, fordi vedkommende mener, at han/hun "ikke er så god til den slags snakke".
 - En lærer laver undervisning, der tager afsæt i elevernes interesser og skaber et hav af aktiviteter uden for undervisningen. En anden underviser i samme emner og på samme måde, som vedkommende har gjort i årevis, fordi "det bare virker".

Der er ved at brede sig en utilfredshed i lærerkollegiet og forstanderen foreslår, at lærerne skal prøve at tælle timer, men hvad skal tælle med, og hvad er prisen? Hvor langt rækker friheden til at være højskolelærer på forskellige måder og med forskellig indsats på forskellige områder? Hvad betyder Ny Løn for friheden og spontaniteten i kostskolearbejdet?

Dilemmaer om læring mellem elever

- I forbindelse med en temauge er der en del forskellige workshops. Nogle af disse workshops er lavet af elever, og det er elever, der underviser andre elever. Hvordan sikrer vi det faglige niveau i disse workshops, og skal vi det? Er det fag-fagligt nok?
- En elevgruppe tager initiativ til at fokusere på kvindehandel. De får ansvar for at få hele skolen med, men de andre elever gider ikke. Skal man som lærer gribe ind for at understøtte et elevinitiativ, velvidende at man samtidig ikke tager højde for de andres mening?
- En lærer brænder for dykning og har i forbindelse med et dykkerforløb arrangeret et natdyk, som er nødvendigt at stifte bekendtskab med i et ordentligt dykkerforløb. Desværre kan det kun ligge i den uge, hvor eleverne sammen har arrangeret en stor fællesaktivitet om at sove udenfor. Hvordan skal læreren vælge mellem de faglige ambitioner og elevernes egne initiativer, hvor de selv er styrende for læringen?

Dilemmaer om indirekte pædagogik

- En elev på politilinjen er hamrende dygtig og overskrider hele tiden sig selv fagligt og personligt. Til gengæld er han mindre engageret i deltagelse i andre fællesskaber på højskolen. Hvor meget skal man insistere på, at han faktisk deltager, hvis hans mål med højskoleopholdet er et andet?
- Nogle usikre elever tager et pludseligt initiativ, men læreren tvivler på, at de kan gennemføre. Hvordan blander man sig konstruktivt, uden eleverne føler sig domineret og uden at overtage initiativet?
- Eleverne på en studieforberevende linje, hvor eleverne er meget målrettede på et fagligt indhold, har alene valgt højskolen for dette. Underviserne på højskolen ser fagligheden som en del af det, der skal forberede eleverne på studiet, men lægger også meget vægt på modenhed, selvindsigt og evner til samarbejde. Skal eleverne informeres om alle målene på forhånd, eller skal de selv opdage det løbende?

Dilemmaer om mål og midler

- Eleverne på højskolen skal stå for en del af skolens rengøring. Skolen bruger rengøringen til at afhjælpe skolens praktiske personale, men i lige så høj grad som et pædagogisk redskab, som skal være med til at få eleverne til at forstå, hvad det vil sige at indgå i et forpligtende fællesskab. Når rengøringen ikke fungerer, bliver det brugt som pædagogisk eksempel på, hvad der sker, når man ikke bidrager til fællesskabet. Skolens lærere har valgt, at eleverne i høj grad selv skal være med til at se denne udfordring og minde hinanden om, når de selv sviner - og man ved, at det er en proces, der tager tid og bestemt ikke fungerer optimalt fra starten. Oldfruen og skolens øvrige praktiske personale har på den anden side et ønske om, at rengøring og andre praktiske opgaver fungerer så smertefrit som muligt og på de aftalte tidspunkter. De kræver, at den manglende rengøring styres og sættes i system af lærerne. Dette fører til konflikt i medarbejdergruppen om de daglige prioriteringer. Skal vi have tålmodighed til at lade midlerne føre til målet? Er højskolens overordnede formål om læring om deltagelse i det forpligtende fællesskab vigtigere end rengøringens konkrete mål om at holde en daglig standard?

- Eleverne vælger på et fællesmøde at indføre et regeltiltag, som strider lodret imod formelle regler vedtaget af skolens personale. Forstander og lærere afviser, at eleverne kan gennemføre deres projekt, da det ligger uden for, hvad eleverne har medindflydelse på. Eleverne argumenterer modsat, at når højskolens formål er demokratisk dannelse, så giver det ikke mening, at de ikke også har demokratisk medindflydelse på, hvad der foregår på skolen. Kræver højskolens formål om demokratisk dannelse, at det sker i en reel demokratisk kultur og struktur? Hvor meget demokrati kan en højskole bære?
- Skolens kunslærer er afholdt af elever og kolleger, og eleverne er meget glade for vedkommendes undervisning. Kunslærerens målsætning er, at eleverne skal blive bedre til at male og tegne og forhåbentligt gøre en del af eleverne interesseret i at videreuddanne sig inden for kunst. Læreren er flere gange blevet bedt om at lave en fagbeskrivelse for sine fag, hvori fagets mål og midler beskrives. Det er væsentligt for forstanderen på skolen, at alle lærere gør sig tanker om, hvordan deres fag passer ind i og lever op til højskolens overordnede formål om folkelig oplysning, livsoplysning og demokratisk dannelse. Kunslæreren er imidlertid ikke meget for at gøre sig disse tanker og mener ikke, at dette overordnede formål vedrører hende, så længe eleverne er glade og bliver fagligt dygtigere. Er det et rimeligt krav at stille, at læreren skal gøre sig disse tanker? Er det rimeligt at forlange, at læreren ikke bare gør sig tankerne, men også prøver at indarbejde dette formål i sit fag? Kræver arbejdet som højskolelærer konstant et blik for det store formål?

Øvelser:

Forslagene til en pædagogisk dag er bygget op omkring forskellige øvelser, der skal være med til at sikre en dynamisk og alsidig proces. Hvis man ønsker andre øvelser end dem, der er beskrevet i de to forslag til en pædagogisk dag, kan man finde inspiration i nedenstående eksempler.

Åbne-øvelser

Øvelserne skal hjælpe deltagerne i brainstorming-processen og skal frembringe flest mulige udfordringer, der er vedkommende for højskolen.

Korte definitioner

Øvelsen går ud på at give et hurtigt og umiddelbart svar på spørgsmål vedrørende pædagogiske udfordringer på højskolen. Deltagerne har til opgave at interviewe hinanden kort og præcist og efterfølgende gennemgå, hvilke svar der var mest fremtrædende. Deltagerne får udleveret små sedler, hvor der står spørgsmål som "hvornår er du sidst blevet udfordret på et pædagogisk plan?", "hvilke udfordringer vedrører os alle og bør derfor have alles opmærksomhed?"

- 1) Alle deltagere står op. Man finder sammen to og to på gulvet
- 2) Herefter stiller A et spørgsmål til B. Når B har svaret, stiller B ligeledes et spørgsmål til A.
- 3) Når begge deltagere har svaret – kort og præcist – rækker de hånden i vejret, for at signalere, at de er klar til en ny partner.
- 4) Herefter gentages proceduren med en ny partner
- 5) Når øvelsen vurderes færdig, samles der op i plenum, og mødelederen noterer de nævnte udfordringer på tavlen.

Mindmap-øvelse

- Alle deltagere får et stykke papir. I midten skrives "pædagogiske udfordringer på højskolen" i en cirkel, som deltagerne skal brainstorme ud fra
- Alle deltagere får 5-10 min til at skrive/tegne det, der falder dem ind.
- Efterfølgende går man sammen i grupper af tre, og hver deltager fremlægger de tre vigtigste formuleringer/ord, som man har formuleret på sit mindmap.

- Herefter vælger gruppen de tre bedste formuleringer/ord og skriver dem ned på hver sin post-it. Formuleringerne sættes på en tavle eller en væg
- Til sidst er der fælles opsamling, og alle grupper fremlægger deres vigtigste formuleringer/ord. Mødelederen noterer kommentarerne på tavlen.
- Afslut evt. med at diskutere, hvilke elementer, der gik igen, og hvorfor de var fremtrædende.

"Ja, og..."

Denne øvelse skal tvinge deltagerne til at videretænke deres argumentation i forbindelse med deres konkrete ideer og forslag. Dette kan give nye perspektiver og mere dybdegående beskrivelser af, hvad man ønsker at sige. Deltagerne går sammen i grupper af to.

- 1) Den første deltager fortæller om, hvilke pædagogiske udfordringer, der er fremtrædende på højskolen.
- 2) Dernæst skal deltager nummer to bygge videre på den første deltagers udsagn ved at sige "Ja, og...". Deltagerne skiftes til at fortælle og komme med argumenter uden at bruge ordet "men".
- 3) Når tiden er gået, samles der op i plenum og mødelederen noterer de væsentligste udfordringer på tavlen.

Gruppemøde

Denne øvelse giver deltagerne mulighed for at dele viden og tanker og udvikle nye ideer i fællesskab. Deltagerne inddeles i fire mindre grupper. I hver gruppe udvælges én gruppeleder.

- 1) Første runde (20 min): Gruppelederen starter en dialog med gruppen med spørgsmål som; Hvilke udfordringer er forbundet med vores praksis? Hvad kræver særlig opmærksomhed?
- 2) Anden runde (20 min): Hver gruppe sender halvdel af deltagerne videre til en anden gruppe. Gruppelederne forbliver på deres pladser og styrer fortsat dialogen. I de nye grupper fortæller alle deltagere kort om de mest gennemgående pointer fra første runde.
- 3) Tredje runde (20 min): Alle går tilbage til deres oprindelige grupper og genoptager dialogen, men nu med ny inspiration fra anden runde.
- 4) Til slut samles der op på de væsentlige udfordringer og disse noteres af mødelederen.

Ordne-øvelser

Efter åbneøvelserne er der højst sandsynlig kommet mange ideer og tanker på bordet. For at udvælge de mest relevante og bedste emner, kan deltagerne bruge en ordne-øvelse. Denne skal hjælpe deltagerne med at reducere alle udfordringerne, så de til sidst sidder med blot én.

Afstemning

For at reducere de forskellige forslag til et enkelt, kan deltagerne stemme på den udfordring, som de helst vil arbejde videre med.

- 1) Alle deltagerne får hver tre stemmer, som de kan placere, hvor de har lyst. Man kan f.eks. vælge at sætte alle stemmer på én udfordring, eller fordele dem på tre forskellige.
- 2) Deltagerne får udleveret tre post-its, som de kan placere ved udsagnene, som er skrevet op på tavlen. Man kan også vælge at stemme ved at afsætte streger ud for den valgte udfordring.
- 3) Mødelederen tæller stemmerne sammen, og den udfordring der har fået flest stemmer, skal gruppen arbejde videre med.

Lukke-øvelser

Øvelsernes formål er at afslutte processen, og det er disse øvelser, der skal være behjælpelige med nye konkrete initiativer til handling i forhold til den praksisnære pædagogiske udfordring.

Hvad gør vi så nu?

Denne øvelse bygger på konkrete spørgsmål, som skal samle op på dagens diskussioner. I grupper diskuterer deltagerne spørgsmål som:

- Er der noget af det, vi gør i dag, som vi absolut bør fortsætte med? Er der noget af det, vi gør, som vi ikke behøver at fortsætte med?
- Er der noget af det, vi gør, som vi absolut skal undgå?
- Er der noget vi ikke gør, som vi måske i højere grad burde gøre?
- Gruppediskussionerne afsluttes med en fælles opsamling med væsentlige pointer.

Individuel skriveøvelse

Denne øvelse skal bringe deltagerens umiddelbare tanker om dagens udbytte i spil. Deltagerne får hver især uddelt et stykke papir. Herefter får de 15 min til at nedskrive, hvad der umiddelbart falder dem ind. Det er vigtigt, at de ikke stopper med at skrive.

Deltagerne skal tage udgangspunkt i spørgsmål som:
*Hvordan vil jeg møde den pædagogiske udfordring på sigt?
Bør vi ændre vores egen praksis i forhold til udfordringerne?
Hvad tager jeg med mig videre fra dagens arbejde?*

Til sidst samler deltagerne op i plenum og præsenterer deres hovedpointer fra øvelsen.

Nye beskrivelser

Denne øvelse går ud på at tvinge deltagerne til at bruge andre ord, end de umiddelbart ville have gjort. Dette medvirker til at skabe større refleksion og en dybere beskrivelse af, hvad man i virkeligheden gerne vil sige. På den måde kan man forsøge at få abstrakte formuleringer til at fremstå mere konkrete.

- 1) I grupper af tre-fem nedskriver man de fem mest anvendte ord inden for det tema, som har været dagens omdrejningspunkt. Disse ord må ikke bruges i den efterfølgende dialog.
- 2) I den efterfølgende dialog i grupperne skal deltagerne diskutere, hvordan man konkret kan håndtere den pædagogiske udfordring fremadrettet uden at benytte sig af de fem ord, som er blevet skrevet ned.
- 3) Efter ca. 45 min samles der op på diskussionerne. Her fremhæves de vigtigste pointer, og hvad reglerne om ordforbud gjorde ved de forskellige forslag. Man kan desuden diskutere, hvilket ord der i særdeleshed var svært ikke at benytte sig af og hvorfor.

HØJSKOLERNE

Folkehøjskolernes Forening i Danmark
Højskolernes Hus - Nytorv 7
1450 København K

Tlf.: 33 36 40 40
E-mail: kontor@ffd.dk
www.hojskolerne.dk
www.ffd.dk